

Čas kot število gibanja in podoba večnosti

POGOVOR OB PRVEM KRAJCU

Čas dogajanja: sobota popoldne, med 16^h 15' 07" in 18^h 23' 55" po srednjeevropskem času, 24. aprila, na jurjevo; prostor dogajanja: kraška pokrajina med 13° 54' 36" in 13° 51' 37" vzhodne dolžine ter 45° 45' 31" in 45° 45' 16" severne širine planeta Zemlja. Mojster Bruno in učenec Janez stopata vštric po kolovozu med sveže zelenim grmičevjem in se živahno pogovarjata.

Janez. Mojster, pred časom ste omenili, da premišljujete o svoji novi knjigi. Vas lahko vprašam, o čem boste pisali?

Bruno. Seveda, saj ni nobena skrivnost: o času in prostoru. Ravno v zadnjih nekaj dneh se mi je zamisel za knjigo jasneje izoblikovala. Že več let se ukvarjam s filozofijo narave, pri čemer me še posebej zanima odnos med naravo in duhom. Dokler sem živel še v mestu, je bila moja glavna stroka logika, čeprav sem že od mladih let dalje pisal tudi o drugih stvarih, saj poznaš nekatera moja dela. Odkar živim tu, na vasi, je drugače: čeprav me logika še vedno zanima – saj vidiš, da se nanjo pogosto sklicujem in jo uporabljam kot analitično filozofsko orodje – sem opustil intenzivno ukvarjanje z logičnimi sistemi, s katerimi sem si v mlajših letih rad krajšal čas (takrat se mi je zdelo, da ga imam še dosti) in se bolj posvetil vprašanjem, ki se nam porajajo ob bogastvu in čudežnosti narave, ob pogledu na brezdanje nebo, ob slutnji, da se v vsakem najmanjšem delcu snovi skrivajo svetovi... Izhodišče za premislek o naravi pa je poznavanje časa in prostora.

Janez. Bo vaša knjiga filozofska razprava o času in prostoru?

Bruno. Po vsebini bo knjiga razprava, čeprav malce posebna. V zadnjih letih sem prebral precej filozofskih knjig o

prostoru in času, od analitične filozofije in fenomenologije do duhovnosti in mistike. Pri branju sem se večkrat vprašal: v katerih časovjih in prostorjih so te knjige nastajale? Mislim namreč dobesedno: *kdaj* in *kje* so jih avtorji pisali, v kakšnem okolju in v katerih trenutkih so se jim porajale ključne misli, *kako* so se jim miselni svetovi prepletali z življenjsko resničnostjo, in končno, *kdo* so bili ti ljudje, pisci knjig o časih in prostorih? In tako se mi je začela porajati zamisel o knjigi, ki ne bi vsebovala samo teorij o času in prostoru, naravi in vesolju, snovi in duhu... temveč tudi njihovo človeško in življenjsko ozadje, tisti živi prostor-čas, iz katerega vznikajo filozofske misli in ga presegajo.

Janez. Zanimivo! Takšne knjige še nisem bral... Upam, da jo boste kmalu napisali.

Bruno. Prav takšne gotovo še nisi bral, čeprav v vseh dobrih knjigah, tudi če obravnavajo še takó abstraktno tematiko, razberemo ali vsaj zaslutimo življenje, iz katerega so nastale. Kdaj pa bom knjigo dokončal, je odvisno tudi od tega, koliko mi boš *ti* pomagal... zdaj mi pomagaš zelo veliko!

Janez. Jaz? ... Ali ima vaša knjiga kakšno zvezo z zapiski najin角度govorov?

Bruno se smehlja. Seveda... brez skrbi bodi, ne bom pozabil na tvoj delež.

Janez. Kakšen delež? Vesel bom, če bom vsaj malo prispeval k nastanku vaše knjige, mojster! Žal nimam pojma, kako naj vam pomagam... razen z zapisovanjem tega, kar mi poveste.

Bruno. No, pomagaš mi tudi tako, da mi postavljaš pametna vprašanja.

Janez. Vprašanj mi ne zmanjka, čeprav ne vem, ali so pametna...

Bruno. Potem pa kar vprašaj!

Janez. Hm... Zakaj pravite »filozofija časa in prostora«, ne pa obratno, »prostora in časa«, kot je v navadi, kolikor vem...?

Bruno. Če začneva premišljevati iz *sebe*, kakor sva poskusila v najin角度 dosedanjih pogovorih, naletiva najprej na čas,

potem na prostor... kar spomni se Husserlovega »časenja zavesti«.

Janez. Da, saj tudi če zaprem oči, čas še vedno teče. Toda z zaprtimi očmi vidimo tudi notranji *prostor* zavesti, mar ne? Ali je po Husserlu časenje zavesti sploh možno brez njenega prostorjenja, brez njene intencionalne razsežnosti v svetu?

Bruno. Svet fenomenov kot celota intencionalne predmetnosti, ki je dana zavesti, je nedvomno v času *in* prostoru, čeprav nekateri pomembni filozofi našega stoletja – poleg Husserla na primer tudi Bergson, Heidegger, Lévinas in drugi – poudarjajo prvenstvo časa pri razumevanju zavesti.

Janez. Priznati moram, da o filozofiji časa in prostora ne vem skoraj nič, pravzaprav le to, da prostor & čas pri Kantu nastopata kot nekakšna simetrična dvojčka, kot apriorni formi čutnega izkustva.

Bruno. Res je, čas in prostor pogosto nastopata kot simetrična dvojčka. Še bolj kot pri Kantu sta simetrična, namreč z nasprotnima predznakoma, v Einsteinovi relativnostni teoriji, kjer sta povezana v štirirazsežni prostor-čas. Po drugi strani pa je iz izkustva očitno, da sta čas in prostor vendarle v osnovi različna, in kot takšna so ju dojemali tudi filozofski klasiki – tu mislim predvsem na Platona in Aristotela ter njune naslednike: pri njih čas in prostor nista pojmovana kot povsem simetrična, ker se razlikujeta po nekaterih bistvenih lastnostih; čas je na primer pri Platonu ustvarjen, prostor pa neustvarjen, saj naj bi obstajal že pred stvarjenjem časa in sveta – namreč kot praprostor, kot »posoda stvarjenja«, ki jo Platon imenuje *hora*; ali če navedem drug primer pojmovne nesimetričnosti časa in prostora v klasični filozofiji: pri Aristotelu je prostor končen, omejen z vesoljem, čas pa je neskončen, ni se začel in tudi končal se ne bo.

Janez. Kolikor sem doslej spoznal filozofijo, se mi zdi, da so največji filozofi premišljevali predvsem o tem, kako naj človek *preseže* svojo določenost v prostoru in času, da bi se napotil k večnosti... Se morda motim?

Mojster se za nekaj trenutkov ustavi, se nasloni na svojo sprehajalno palico, okrašeno z izrezljanim ptičem kot ročajem, in opazuje oblake, ki se zbirajo na zahodu.

Bruno. Ne motiš se, toda v filozofiji lahko gledaš na čas in prostor iz dveh različnih in obenem dopolnjujočih se zornih kotov – ti si opazil drugega, pozabil pa prvega: kdor želi svojo določenost v času in prostoru preseči v nadčasnosti in nadprostorski, se mora najprej začuditi nad tem, da čas in prostor sploh *sta*! Mar ni čudovito, da se svet razteza v prostoru in času? Za čas bi lahko rekli, da je tisti božji dar, ki razpira svet našemu mišljenju in preprečuje, da bi bile vse misli zbrane v enem samem trenutku; za prostor bi lahko rekli, da je tisti božji dar, ki razpira svet našemu zaznavanju in preprečuje, da bi bile vse stvari zbrane v eni sami točki. Saj kako bi sploh kaj spoznali, če ne bi bilo razprtosti sveta v času in prostoru? Ničesar ne bi bilo – in zato se moramo najprej začuditi nad tem, da svet je: v času in prostoru! Šele potem, ko se spoznanje povzpne po lestvi sveta, se lahko napoti onstran prostora in časa k večnosti...

Sredi kolovoza, po katerem se sprehajata Janez in Bruno, na travišču med kolesnicama, skoraj skrita pod mehkodlakavo jurjevino – leži bela lobanja manjše živali. Bruno se ustavi, s palico drezne najdbo, se skloni in jo pobere. Lobanja je povsem bela, zglajena, kakor da ne bi bila nikoli živa. Mojster si jo ogleduje z vseh strani: spodnja čeljust manjka, na zgornji je še nekaj zob, kos lobanjskega dna je odlomljen, skoraj prosojni kostni loki obdajajo luknje, kjer so bile nekdaj oči, smrček, hrbtenjača...

Bruno. Lobanja lisice... in kako dobro ohranjena! Na, le oglej si jo od blizu.

Janez prime lobanjo malce z odporom. Kako je krhka! ... Mislite, da že dolgo leži tu?

Bruno. Dolgo, verjetno že več let, saj vidiš, kako je bela. Čudno, da je tu, sredi poti, ni že kdo pobral ali pohodil. V bli-

žini ni videti drugih kosti... morda jo je prinesla sèm kakšna žival... kak ptič? Ali pa jo je našel kak lovec in jo potem odvrigel? Zanimivo bi bilo videti potek njene svetovnice.

Janez. Kaj je svetovnica?

Bruno. Črta, po kateri se giblje neko telo – v fiziki »točkasto telo« – po prostoru-času skozi štirirazsežni svet, namreč v eni časovni razsežnosti in treh prostorskih.

Janez. Hm... Lepo bi bilo videti, kakšne so bile njene oči.

Bruno. Ja... toda kost se ohrani dlje kot oči... Spravil jo bom v žep, doma si jo lahko ogledava z lupo. Takšne reči zelo zanimajo tudi Cecilijo, zadnjič je prinesla pokazat posušeno podgano v pompejski pozi, ki jo je našla v kleti.

Janez. Mene pa ob takšnih preostankih življenja zmeraj malce zmrazi... zdi se mi, kakor da bi jih izvrgla zemlja... te sledi mrtve preteklosti...

Mojster skomigne z rameni, strese prgišče zemlje iz loba-njice, pihne v njene dupline in jo spravi v žep.

Bruno. Greva dalje! Do večera menda še ne bo dežja... sicer pa lahko vedriva v Tomaju. No, kje sva že ostala?

Janez. Govorili ste o čudenju nad prostorom in časom, o razprtosti sveta...

Bruno. Da, pri klasikih je najlepše to, kako so se čudili nad svetom... in ga skušali razumeti... in se še vedno čudili... še posebej ob tem, kar je najbolj očitno. Ko Aristotel v drugi knjigi *Metafizike* govori o filozofiji kot »zrenju resnice« (*aletheías theoría*), pravi:

»...vzrok težavnosti [pri zrenju resnice] ni v stvareh, temveč v nas; v kakršnem odnosu so namreč oči netopirjev do dnevne svetlobe, v takšnem odnosu je tudi um (*nous*) naše duše (*psyché*) do stvari, ki so po naravi izmed vseh najbolj očitne.« [Aristotel (I), 45]

Dobro povedano, kaj! ... Janez, si morda prebral odlomek o času iz Aristotelove *Fizike*, ki sem ti ga priporočil?

Janez. Žal ne. V knjižnici sem iskal izvod revije *Phainomena*, v katerem je preveden ta odlomek, a je ves čas izposojen, saj se približuje čas izpitov. Angleški prevod *Fizike* pa je pri enem izmed profesorjev, mi je rekel knjižničar.

Bruno. Ja, pri meni je, že zdavnaj bi ga moral vrniti... in zdaj ti bom moral pač sam povedati kaj več o Aristotelovi filozofiji časa, ki je temeljna za vse poznejše teorije. Njegove misli o času so v marsičem zanimive še dandanes, zato jih je treba podrobneje premisliti... Seveda pa ne smeva pozabiti na Aristotelovega učitelja, božanskega Platona!

Janez. Je Aristotel pisal samo o času, ali tudi o prostoru?

Bruno. V *Fiziki* je pisal o obeh, vendar ločeno; sicer pa sta pri njem čas in prostor povezana z gibanjem. Začela bova s časom, pozneje prideva do prostora... Z Aristotelovimi mislimi o času začnjam tudi svojo novo knjigo, zato sem prevedel tisti odlomek iz *Fizike*; nisem vedel, da je že izšel slovenski prevod v *Phainomena*. Me poslušáš, Janez?

Janez. Poslušam vas, mojster. Samo malo se ustaviva, da si zavežem čevlje.

Svetlolasi mladenič si zateguje vezalke na ponošenih škorenjcih, medtem ko mož, ki mu temni lasje že sivijo, potegne kukalce iz stranskega žepa vetrovke in skozenj opazuje obzorje.

Bruno. Si že? Prav, greva naprej... Aristotel torej začne razpravo o »težavah v zvezi s časom« z vprašanjem, ali čas biva ali ne biva; nekateri namreč menijo, da čas sploh ne biva, da ga v realnosti ni – ali vsaj, da stvari v času ne obstajajo na tak način, kot obstajajo v prostoru. Vprašanje o obstoju časa pa je tesno povezano z drugim: kaj je narava časa?

»Najprej [se vprašamo o času], ali pripada množici bivajočih stvari ali množici nebivajočih stvari? Nadalje, kaj je njegova narava?« [Aristotel (2), 217b32–33]

Misel, ki je na začetku bolj filozofova slutnja, da čas morda sploh ne biva, da ga pravzaprav *ni* – če pa vendarle je, obstaja »na temačen način« – ta misel, kot pravi Aristotel, izvira iz premisleka o dveh »delih časa«, prihodnjem in preteklem:

»En del časa je bil in [zdaj] ni bivajoč, medtem ko drugi del šele bo in še ni bivajoč. Iz teh pa sestoji tako neomejeni čas kakor tudi vsakič od nas privzeti čas. Kar pa je sestavljeno iz nebivajočega, o tem sklepamo, da ne more deležiti v realnosti (v biti).« [prav tam, 217b37–218a3]

Aristotel uporablja v teoriji časa, tako kot v vsej svoji filozofiji, logično analizo – tu predvsem analitični kategoriji dela in celote:

»...za vsako deljivo stvar, če je res deljiva, je nujno, da kadar biva, bivajo ali vsi njeni deli ali [vsaj] nekateri, toda nekateri deli časa so minili in drugi so še pred nami, ne biva pa noben, čeprav je čas deljiv.« [prav tam, 218a4–7]

Janez. Ko govorimo o času, običajno pravimo, da obstajajo trije časi: preteklost, sedanost in prihodnost. Ali sedanost, ki očitno obstaja, ni del časa?

Bruno. Aristotel misli, da sedanost ni del časa – kajti sedanost v ožjem pomenu je zgolj *zdaj*, vse drugo v času pa je preteklo ali prihodnje. Stari Mojster pravi:

»*Zdaj* ni del [časa]: del namreč meri, celota pa mora biti sestavljena iz delov, toda čas, kot se zdi, ni sestavljen iz *zdajev*.« [prav tam, 218a8]

O naravi *zdaja* bova še govorila, zdaj le ugotavljava, da za Aristotela *zdaj* – ki obstaja samo »teoretično«, na podoben način kot točka v geometriji – ni pravi argument za realno bivanje *časa*; čas je namreč deljiv, vse bivajoče deljive stvari pa morajo imeti bivajoče sestavne dele, tako kot je neka prostor-

ska razdalja sestavljena iz bivajočih merskih enot, na primer vatlov ali sežnjev – toda *zdaj* v tem pomenu ni del časa, saj ni merska enota, niti ni jasno, ali sploh obstaja. Merske enote časa, recimo ure ali dnevi, pa so vedno že v preteklosti ali šele bodo v prihodnosti, torej ne bivajo zdaj, v sedanjosti – v nasprotju z dolžinskimi enotami, vatli ali sežnji, ki so v prostoru drug ob drugem *zdaj*.

Janez. Mojster, ampak ali ni v ozadju takšnega razmišljanja nekritični naturalizem? Z isto logiko bi namreč lahko sklepali, da na primer kamen obstaja, misel o kamnu pa ne... ali na splošno, da predmet zavesti obstaja, zavest sama pa ne? Zdi se mi, da se ne moreva strinjati s takšnim sklepanjem. Ali se torej lahko strinjava z Aristotelom, ki pravi, da čas ne biva, da v realnosti časa ni – prostor pa je?

Bruno. Aristotel ne trdi, da čas ne biva; v analizi se pozneje izkaže, da čas v nekem smislu vendarle *je* in da ga je mogoče tudi definirati. Na začetek razprave pač postavi *vprašanje* o realnosti časa oziroma o bivanju stvari v preteklem in prihodnjem času, ki ju pojmuje kot edina prava »dela časa«. Pri tem vprašanju, ki nikakor nima preprostega odgovora, si Aristotel pomaga z logiko, nadalje pa tudi z geometrijskimi analogijami. Ko govorimo o času, se težko izognemo prostorskim metaforam: *zdaj* primerjamo s točko, potek časa s premico... še več: čas *vidimo* – kolikor ga sploh lahko vidimo – *v prostoru!*

Janez. Kako to mislite, mojster?

Bruno. Ko se vprašamo, *kje* so pretekli časi, si ne moremo odgovoriti drugače kot – v prostoru okrog nas! Na primer, *kje* je zdaj Rimsko cesarstvo? Ja, prav *tu*, zdaj je še vedno tu, prisotno *v sedanjem prostoru* sveta: z ruševinami rimskih mest, vklesanimi napisi na nagrobnikih, kamni v temeljih starih cest... pa seveda z latinskim jezikom, institucijami, kulturo... ampak za zdaj, ko govoriva o Aristotelovi *Fiziki*, se rajši omejujeta na naravo, *phýsis*, in v njej na tisto *sedanjost* preteklosti, ki je neposredno vidna.

Janez. Mojster, povejte mi še kak primer!

RAZSLOJEVANJE ČASA

Bruno se ustavi in s palico zakroži po obzorju.

Bruno. Glej to pokrajino, Janez! Kaj je v njej preteklo? Pravzaprav vse! ... In zdaj poskusi pokrajino v mislih razslojiti na časovne plasti: najprej se vprašaj, kaj je v njej najmlajše, potem, kaj je nekoliko starejše, in nazadnje, kaj je najstarejše? Predstavljalj si to razslojevanje pokrajine kakor odzemanje posameznih barvnih nanosov z neke večbarvne grafike... namreč v nasprotnem vrstnem redu, kot je bila ustvarjena. Kaj boš najprej odvezel tej pokrajini kot njeno najmlajšo plast?

Janez. Travo, ki je zrasla letos spomladi, pa cvetlice, mušice, krtine, mlado listje na drevesih...

Bruno. Tako! ... Pozabil pa si na nekaj še mlajšega: na oblake, sence dreves... in na naju, tu na sprehodu – ampak reciva, da midva nisva dela te pokrajine – no, in kaj pride potem, za travo, cveticami, listjem...?

Janez. Lisičja lobanja, odlomljene veje, grmovje...

Bruno. In potem?

Janez. ...brinje, drevesa na robu jase...

Bruno. In še potem... pravzaprav še prej?

Janez. Kamnite ograde ob poti... vaške hiše v daljavi... cerkveni zvoniki na obzorju... vrtače... skale... doline in griči... modrina neba... sonce... dlje nazaj pa ne vidim.

Bruno. Lepo si rekel: dlje nazaj res ne vidimo več – toda vemo, da so nevidne strukture okrog nas in v nas še starejše od sonca: molekule, atomi, kvarki, fotoni... in nazadnje: sam prostor-čas! Če je prostor-čas nastal, potem ne more biti nič starejšega.

Janez. Razen stvarnika?

Bruno se nasmehne. Da, razen stvarnika... če sploh je stvarnik.

Medtem ko sta mojster in učenec stala na poti ob samotnem brinu in lupila časovne plasti kraške pokrajine, je priplaval pred sonce oblček in za nekaj časa pregnal sence z zemlje.

Janez. Mojster, kako vam je prišla na misel takšna časovna razslojitev pokrajine? Jaz še nikoli nisem tako gledal sveta... Ste se je domislili zdaj... maloprej?

Bruno. Pred nekaj dnevi sem v svoji knjižnici premišljeval, katere knjige bom vključil v svojo knjigo, in prišlo mi je na misel, da je najstarejši predmet v hiši – seveda če ne štejem samih kamnov, iz katerih je zgrajena, saj so bili kamni pri gradnji od nekod prineseni, obdelani, postavljeni v zidove – torej, da je najstarejši predmet, še starejši od same hiše, *knjiga* iz konca 17. stoletja, ki mi jo je nekoč podarila teta. Potem sem premišljeval, koliko mojih knjig prihaja iz minulih stoletij – namreč knjig kot tiskarskih izdelkov, saj je na primer Aristotelova *Metafizika* po vsebini stara že več kot dve tisočletji – in ugotovil sem, da imam seveda največ knjig iz 20. stoletja, nekaj deset jih prihaja iz 19. stoletja, med njimi Goethejeva zbrana dela v gotici (brala jih je moja babica, v družinski lasti pa so bila že prej), sledijo tri knjige iz 18. stoletja, med njimi knjižica s skoraj preperelim hrbtom *Opere militari*, natisnjena v Bologni leta 1761, z grafiko Parisove sodbe na notranji naslovnici, in nazadnje tista edina iz 17. stoletja. Mar ni nenavadno, da je najstarejši predmet v hiši ravno knjiga? Ne kakšno železno orodje, ne kak kamnit relief, ne kak drobec keramike – ampak ravno knjiga! To me je presenetilo in razveselilo.

Janez. In katera je tista več kot tristo let stara knjiga?

Bruno. Žal ni kak prvi natis Leibniza ali Newtona, je pa vseeno še kar zanimiva: gre za pregled svetovne zgodovine z naslovom *Mappa mondo istorico*. Knjiga je bila natisnjena v Benetkah leta MDCXCV, v italijanščini jo je napisal jezuitski pater Antonio Foresti in jo posvetil spoštovanemu monsignorju Giovanniju Badoaru, ki je bil takrat – kot piše na prvi strani – beneški patriarh in dalmatinski prior &c.; platnice so pergamentne, v knjigi so tudi podčrtave in oznake na robu, ki jih je nekdo, morda že pred sto ali dvesto leti s črnilom vnašal na fin star papir; sipino črnilo je medtem že obledelo v primerjavi s tiskarsko barvo: prvotno je bilo črno, zdaj je opečnato rdeče, tisk pa je ostal črn in tudi rdeče tiskane črke

na prvi strani so ostale rdeče. Knjiga ima dva dela in obsega več kot tisoč strani; prvi del govori o zgodovini starega sveta od Asircev do Aleksandra Makedonskega in njegovih naslednikov, drugi del obsega čas od ustanovitve Rima do leta 1692, ko je bila knjiga verjetno končana, tri leta pred izidom; zanimivo je tudi, da v njej poleg takrat obveznih grafik in inicialk najdemo precej zajeten imenski indeks, kakršnega pogrešamo v marsikateri sodobni knjigi.

Janez. Mi jo boste pokazali, mojster?

Bruno. Seveda. Spomni me, ko prideva domov.

Janez. Ste iz te knjige že kaj prebrali? Znete italijansko?

Bruno. Toliko znam, da sem iz nje prebral nekaj odlomkov. Italijanski pisni jezik se v zadnjih treh stoletjih ni veliko spremenil in tudi latinica je ostala ista, le črko *s* so pisali drugače, in sicer tako kot pri nas vse do Prešerna, namreč z znakom *f* (*Bruno pokaže znak s palico*). Posebej me je zanimalo, kaj v tej knjigi piše o grških filozofih. Aristotelu je posvečeno največ prostora, Antonio Foresti ga predstavi z besedami:

»Ariftotele, Capo della Setta de' Peripatetici, e gran Maeftro di tutto il Mondo. In fuo celebre nome per molto tempo é Itato un gran problema apreffo de' Savij: da molti adorato, e da altri dannato...« [Foresti, 303]*

Pokrajina postaja vse bolj kamnita, med podrastjem in črničevjem štrlijo iz zemlje razpokane, od časa razjedene in z zaplatami mahu pokrite skale. Tu, sredi poti do sosednje vasi, ni več vinogradov in tudi travniki že dolgo niso bili pokošeni. Zaraščen kolovoz se izogne globoki vrtači, iz katere segajo urhovi dreves.

Janez. Mojster, ali mislite, da se ohranijo tudi tisti pretekli časi, ki jih ne zapišemo?

* »Aristotel, vodja šole sprehajalcev, je veliki Mojster vsega sveta. O njegovem slavnem imenu se že dolgo časa veliko razpravlja, kajti kot pravi Savij: mnogi ga obožujejo, drugi pa obsojajo...«

Bruno. Zakaj vprašaš?

Janez. Premišljeval sem, ali se bo ohranilo vsaj nekaj tega, kar sva v preteklih treh letih doživela z Drago. Te dni sem ji pisal dolgo pismo, v katerem sem se spominjal najinih skupnih doživetij. Hotel sem ji povedati, kako zelo jo pogrešam... sicer pa sama ve... in zakaj bi ji sploh pisal o najini preteklosti, saj nimava skupne prihodnosti.

Bruno. Torej pisma nisi odposlal?

Janez. Ne, in ga tudi ne bom, vrgel sem ga v ogenj.

Bruno. Prav si storil – pa ne to, da si pismo sežgal, saj bi ga bilo zanimivo prebrati čez nekaj let – prav je, da ji ga nisi poslal: zdaj pač nima časa za tvoja pisma.

Janez. Res, priznati moram, da sem pisal bolj zase kot zanjo... Mojster, strašno jo pogrešam! Prej, ko je bila še tu, mi je bilo težko, ker ni bila več moja, toda takrat sem si lahko vsak dan rekel, tako kot Werther:

»Videl jo bom! Vzkliknem zjutraj, ko se prebudim in ves veder pogledam v jasno sonce; videl jo bom! In potlej si ves ljubi dan ne želim ničesar več. Vse, vse je ujeto v tem pričakovanju.« [Goethe (1), 95]

Zdaj pa... zdaj se prebudim in vem, da je tam daleč, z drugim... in da je ne bom videl tedne, mesece, morda celo leta... in tudi ko jo bom spet videl, bo med nama vse drugače, nič več ne bo tako, kot je bilo! Odkar je odšla – minilo je šele nekaj dni – se mi pogosto zazdi, da je še vedno tu, ob meni, da se z njo pogovarjam, da jo pobožam... Najhuje je zjutraj, ko se prebudim v prazni svet, v katerem *nje* ni več...

»Zaman stezam roke po njej zjutraj, ko se zdramim iz morastega sna, zaman jo iščem v svoji postelji ponoči, ko me radostne, nedolžne sanje slepijo, da sedim ob njej na trati, jo držim za roko in odevam s tisoč poljubi. Ah, kadar potlej omamljen v polsnu tipam za njo in se ob tem zbudim, tedaj izbruhne iz mojega utesnjenega srca potok solz in bridko jočem temni prihodnosti naproti.« [prav tam, 107]

SLOVO

Mojster, rekli ste, da je preteklost *tu*, okrog nas – kaj pa prihodnost? Kje je prihodnost? Ali je *že* – tu?

Bruno. Kako naj bi človek to vedel! Saj še tega ne vemo, kaj se nam bo zgodilo jutri, kaj šele čez nekaj let... Medtem ko sem te poslušal, kako žaluješ za svojo drago, sem pomislil: morda pa se ti bo življenje zasukalo povsem drugače, kot misliš zdaj, morda boš kmalu spet našel novo veliko ljubezen... Na tvoje vprašanje, ali je prihodnost *že* tu, pa ti lahko odgovorim samo, da je *sedanjost* prihodnosti – drugače kot sedanost preteklosti – odvisna predvsem od tega, za *koga* naj bi bila prihodnost *že* tu: za človeka je, hvalabogu, še *ni*, za Boga pa morda *že je*... če je Bog in če je jasnoviden. Ljudje se sprašujejo, ali imajo svobodno voljo ali so sužnji vseobvladujoče nujnosti; ne pomislijo pa, da bi bilo nujnost, tudi če bi vsem vladala, težko razločiti od naključja. Svojčas sem napisal razpravo o problemu determinizma; če te zanima, se o njej pogovoriva, ko pride pravi čas.

Janez. Mojster, ali je zdaj pravi čas, da vam povem, kako je bilo na letališču – namreč prejšnji teden, ko je Draga odšla?

Bruno. Ne vem, ali je čas pravi, a le povej, če želiš.

Mladenič začne pripovedovati, sprva tiho, ko da bi govoril sebi, potem glasneje in nazadnje hlastno, goreče, medtem pa vse bolj speši korak – kakor da hoče preteči svojo senco – tako da ga mojster komaj dohaja; in če bi ju kdo, recimo Angel, zdaj opazoval od daleč, z višine, kako hitita po zaraščeni stezi med kraškimi vrtačami, bi se mu zazdelo, da popotnika na vse kriplje bežita pred nevihto.

Janez. Že prej sem ji obljubil, da jo bom zapeljal na letališče, vendar je takrat, v torek zjutraj, moj oče kot zanalašč odšel z avtom na službeno pot, zato sem poklical taksi. Čakala je v naselju, pred blokom s pripravljeno prtljago, in ko sem stopil iz taksija, da ji pomagam, je veselo rekla, da sem norec: le zakaj ji nisem telefoniral, da danes nimam avta, saj bi lahko šla z avtobusom, en kovček in torbo bi že nesla... No, in potem smo se po Večni poti za Rožnikom pe-

ljali v Šentvid in naprej proti Brniku. V nasprotni smeri so se na cesti nabirale jutranje kolone, sedela sva zadaj in prijel sem jo za roko, vendar mi jo je odtegnila in začela brskati po torbici, kot da se hoče prepričati, ali ima vse dokumente... in vožnja je večidel minila molče. Ko naju je taksist že malo pred osmo izkrcal na Brniku, sem na voznem redu v avli prebral, da letalo za Pariz odleti šele čez dobri dve uri; Draga se je spet zmotila, tipično za njo, sem si rekel, potem pa sem pomislil, da je morda namenoma izbrala bolj zgodnjo uro za odhod od doma, zato da bi se lahko v miru poslovila od mene; in ta misel mi je bila preveč všeč, da bi si jo upal preveriti. Oddala sva prtljago in šla na sprehod v gozd, tja čez cesto v smeri Kamniških Alp. Gozdna tla, prekrita z mahom in iglicami, so bila mokra, ponoči je deževalo in oblaki so še vedno viseli okrog hribov. Utirala sva si pot med zelenjem, Draga je bila s svojim trebuhom malce nerodna, tako da sem ji večkrat podal roko in pridržal veje. Na tem najinem zadnjem sprehodu sem bolj kot kdajkoli prej čutil, da je Draga edina, s katero mi je tako domače pri duši, kakor da bi bil sam s seboj! ... Kako lep je bil ta sprehod! In kako žalosten! Okrog naju dišeč smrekov gozd, pomladna praprot, svetlikajoče se kapljice rose... tedaj bi kar pozabil, da odhaja, če se ne bi od tam, z letališča, slišalo hrumenje letal. Tako rad jo imam, Drago, da sem se pripravljen odreči celo poljubom, le njeno dušo bi božal v mislih... in varoval njeno telo, življenje otroka, ki ga nosi... O, kako noro je to, da odhaja! je gorelo v meni: kako nesmiselno! Vprašam te, draga: zakaj? zakaj? Saj veš, da v tvojem obrazu prepoznavam svoj obraz, poznam te že od vekomaj, bolj od samega sebe! ... Preden sva se vrnila iz gozda, sem jo uspel bežno poljubiti, pa tudi zatipal sem jo po trebuhu in začutil, da se otrok premika... Nasmehnila se je in rekla: No, greva zdaj tja, pustiva te neumnosti, rajši me nauči kak francoski stavek... greva spit kavo, pojedst kak sendvič... Ves preostali čas sva sedela tam v restavraciji in se božala z očmi. Rekla je: Janez, saj sam veš, da jaz ne bi bila prava žena zate... in da te imam kot prijatelja najrajši na svetu!

SLOVO

Potem sva molčala, le kaj bi še govorila? In prišel je čas odhoda – zmeraj pride čas odhoda! Poslovila sva se na hitro, tako kot vedno, kakor da se bova naslednje jutro spet vide-la... in že je izginila za vrati. Šel sem na razgledno teraso, sonce je prodiralo skozi meglice, domenila sva se, da si bova pomahala. Na terasi je bilo še nekaj drugih spremljevalcev, ki so čakali na vzlet airbusa. Zeblo me je, premalo sem se oblekel za hladno jutro, zato sem poskakoval, da bi se ogrel. Dolgo je trajalo, celo večnost, preden so prvi potniki prišli iz stavbe na ploščad in se napotili k letalu. Napenjal sem oči, da je ne bi zamudil; saj bo pomahala, pa vseeno... Le kako, da je še ni: so jo zadržali zaradi njene pozne nosečnosti? Saj bi jo zavrnilo že pri nakupu karte... A, glej jo, tam mi maha! Srečno pot, Draga! V grlu me je stiskalo, ko se je vzpenjala v letalo. Na stopnicah se je še enkrat ozrla, pomahala in izginila v velikem trupu kovinskega ptiča, ki mi jo bo ugrabil. In zdaj, ko je nisem več videl, sem si živo predstavljal, kako išče sedež, se nasmehne nekemu otroku in kako jo, nosečo, drugi potniki premerjajo s pogledi, z mešanico naklonjenosti in sočutja, da mora potovati sama... Letalo se je začelo premikati, napenjal sem oči, da bi jo zagledal v enem od okroglih okenc, iz žepa sem vzel robec in mahal, potem pa nisem več zdržal, zazdelo se mi je, da maham v prazno, solze so mi tekle iz oči in brisal sem si jih z robcem. Airbus je vse bolj hrumul in napotil sem se dol po stopnicah; navdajala me je silna tesnoba, strah pred vse-mogočno tehniko, ki nosi mojo drago med oblake, daleč proč od mene, odnaša jo kakor usoda, nad katero nimam prav nobene moči. Spomnil sem se na knjigo *Most svetega kralja Ludovika*, v kateri ločitev pomeni smrt; ona mi jo je priporočila. Vlekel sem na ušesa hrup motorjev: letalo je rohnelo po vzletni stezi, dobivalo zagon... držal sem pesti, jo priporočil blaženi Mariji... in tedaj sem po zvoku presodil, da se je letalo dvignilo s tal in da je Draga že med oblaki, hiteč svoji usodi naproti, stran od mene... in nenadoma me je navdal mir, občutil sem, da se je končalo nekaj dragocenega v mojem življenju in da je prišel čas, da grem dalje.

Toda ko sem ob vrnitvi gledal skoz okno avtobusa gozdove, ki so bežali mimo, v preteklost, sem se zbal, da novega začetka ne bom zmogel, zazdelo se mi je, da nimam dovolj moči zaživeti znova. In spraševal sem se –

»...kako sem vede, korak za korakom breedel v vse to! Ves čas sem vse videl tako jasno pred seboj in vendar sem ravnal kakor otrok; še zdaj mi je vse tako jasno, a še nič ne kaže, da bi bilo kaj bolje.« [Goethe (I), 99]

Prav res ni nič bolje, saj jo še vedno ljubim! ... Veste, mojster Bruno, zadnjič, ko smo z gospo Marijo sedeli na travniku, sem znova, po dolgem času, resnično občutil življenjsko radost. Toda zavedam se, da tudi to novo radost še vedno črpam iz ljubezni do Drage, pa če je še tako daleč... saj druge ljubezni ne poznam.

Sopotnika v času in prostoru sta medtem prišla do vasi Utovlje (13° 53' 24" vzhodne dolžine in 45° 45' 19" severne širine). Ustavita se sredi vasi pri prenovljeni cerkvi svetega Justa; na kamnitem portalu, ki razmejuje posvetno zemljo od svete, so vklesani štirje šopki, štirje serafi, po dva na vsaki strani, med njimi pa sonce z Jezusovim srcem na levi in vladarska krona na desni; zgoraj je zapisana letnica 1768. Cerkvica je zaprta, sopotnika najmeta zavetje pred zapuščenim župniščem, od koder se širi pogled tja do sežanskega sedla in repenskega višavja. Mojster se usede na brastov panj, videti je utrujen. Iz žepa – pa ne tistega, v katerem je lisičina lobanja, niti iz drugega, v katerem je kukalce, temveč iz tretjega, saj v vetrovki žepov ne manjka – potegne ploščato stekleničko brinjevca in jo ponudi mladeniču. Janez okleva, nazadnje le malce potegne in vrne stekleničko.

Bruno. Upehal si me, fant, zaslužil sem si požirek žganine!

Temni oblaki na zahodu so po robovih ožarjeni s soncem, kakor na Tintoretovih slikah.

SLOVO

Bruno. Janez, si o Dragi kdaj govoril s svojim očetom?

Janez, presenečeno. Zakaj?

Bruno. No, sprašujem te, ali si kdaj povedal očetu kaj takega, kar si danes povedal meni?

Janez, v zadregi. Ne, mislim, da ne...

Bruno. Kaj pa mami?

Janez. Tudi ne, mami še manj.

Bruno. Pa sta starša Drago sploh poznala?

Janez. O, seveda, kaj ne! Saj je bila v treh letih večkrat pri nas na obisku, na kosilu... nekajkrat je celo prespala v moji sobi.

Bruno. Pa zakaj se o njej nisi nikoli pogovoril z očetom ali mamo?

Janez, čez čas. Ne vem, kako naj rečem... onadva sta tako drugačna.

Bruno. Saj ravno zato bi ju moral vprašati za svèt! Spoznal bi, da je na tvojo zgodbo mogoče gledati tudi drugače.

Janez. Kako to mislite, mojster?

Bruno. Prepričan sem, da bi tvoj oče videl Dragin odhod v Pariz precej drugače od tebe... Verjetno bi bil nanjo jezen, rekel bi, šmentana frklja, kako trpinči mojega Janeza! No, pa tudi če tega ne bi rekel, bi si nekaj takega mislil.

Janez. Po čem sklepate?

Bruno. Ker jaz mislim podobno.

Janez, osuplo. A, tako... Vi, mojster Bruno, torej mislite, da je najina zgodba z Drago čisto banalna... ali še hujše, da je Draga nekakšna sadistka, ki me namenoma muči... Tako mislite?

Bruno. Ne, Janez, nič slabega ne mislim o njej. Zdi pa se mi, da so stvari bolj preproste, kot jih vidiš sam... rekel sem ti že: ta trn si boš moral prej ali slej izdreti iz srca! Čim prej, tem bolje. To bo dobro zate... in zanjo, čeprav njej za zdaj ni nič hudega, rodila bo otroka, morda se bo poročila...

Janez, na robu joka. Oh, saj vem, saj vem! ... Obljubim vam, mojster, da se bom poboljšal! Ne vem, kaj me je spet prijelo, toda moral sem vam povedati, kako sem jo pospre-

mil... Lažje govorim o tem z vami kot z očetom, pred njim me je preveč sram!

Bruno. Že prav. Daj mi roko, da vstanem. Greva naprej do Tomaja... in vrniva se k Aristotelu!

* * *

Sopotnika se spuščata po ozki asfaltirani cesti, ki se sprva vije med novimi hišami na obrobju vasi, ko pa se osvobodi hiš, se požene čez travnike proti gozdu.

Bruno. Čas in prostor sta povezana z gibanjem. Gibanje (*kínesis*) je osrednji pojem Aristotelove *Fizike*; v njej je pojmovano širše kot danes, saj po Aristotelu obstajajo štiri osnovne vrste gibanja, ki ustrezajo njegovim prvim štirim logičnim in ontološkim kategorijam (substanci, kvantiteti, kvaliteti, relaciji) – namreč: nastajanje (oz. minevanje), rast (oz. manjšanje), spreminjanje lastnosti ter prostorsko premikanje ali lokomocija, tj. spreminjanje prostorskih odnosov med stvarmi; moderna znanost pojmuje gibanje zgolj v četrtem pomenu. Ko Aristotel v *Fiziki* govori o gibanju, misli torej na različne vrste spreminjanja in pravi, da pri analizi časa »za nas ne bo nobene razlike, če rečemo gibanje ali spreminjanje« [Aristotel (2), 218b20], vendar je pri njegovi opredelitvi časa bistvenega pomena prav prostorsko gibanje, ker ga lahko merimo tako, da »štejemo« ponavljajoče se gibe.

Janez. Zdaj pa vas jaz komaj dohajam, mojster. Kako sta prostor in čas povezana z gibanjem?

Bruno. Število gibanja je njuna skupna mera. Glej, pokazal ti bom na primeru: zdaj hodiva po cesti proti Tomaju; če hodiva enakomerno, tedaj *število* najinih korakov, ponavljajočih se gibov najinih nog, meri tako *prostor* – natančneje, eno izmed treh prostorskih razsežnosti, namreč dolžino poti – in sicer v korakih, ki jih lahko spremeniva v metre, kilometre... kakor tudi *čas*, trajanje poti, če korake spremeniva v sekunde, minute, ure... Ker pa cesta ni ravna, ampak vijuga levo in desno, je število najinih korakov, ki tej cesti sledijo,

določeno ne le z eno, temveč z dvema razsežnostima prostora, ali drugače rečeno (če za hip odmisliiva razgiban relief kraške pokrajine): s koraki meriva medsebojno cestno oddaljenost dveh krajev na umišljeno ravni, dvorazsežni površini zemlje. Toda še bolj razgibanega reliefa kake gorske pokrajine pri merjenju poti ali oddaljenosti dveh krajev ne bi mogla odmisлити; na planinskem razpotju na primer piše: do vrha gore je dve uri hoda (čeprav zračna črta morda meri le kilometer ali dva) – to pomeni, da povprečni planinec doseže vrh gore po dveh urah enakomerne hoje navkreber, pri čemer je ta izmera *obenem* časovna in prostorska, torej izmera prostora-časa, pri kateri so v časovnih enotah upošteevane vse tri razsežnosti prostora, tudi višina.

Janez. Naj to razumem tako, da je gibanje v prostoru dobro merilo časa le tedaj, kadar je enakomerno?

Bruno. Seveda – le pomisli, kdo bi hotel imeti takšno uro, v kateri bi nihalo neenakomerno poskakovalo?

Janez. Ampak Aristotel še ni poznal ure na nihalo...

Bruno. Res ne, je pa genialno dojel, da so čas, gibanje in število med seboj tesno povezani, kar se nam danes seveda zdi samoumevno, takrat pa sploh ni bilo! Vélíka odkritja se nam *pozneje* vselej zdijo samoumevna.

Janez. Kakšen je torej po Aristotelu odnos med gibanjem oziroma spreminjanjem in časom? V čem sta si gibanje in čas enaka in v čem različna?

Bruno. Stari Mojster uči, da čas ni isto kot gibanje niti ni isto kot sprememba, vendar pravi –

»... čas ne obstaja brez spremembe; kajti ko se naše duševno stanje nič ne spreminja ali ko spreminjanja nismo opazili, [tedaj] se nič bolj ne zavedamo, da je čas potekel, kakor tisti ljudje, ki so se prebudili, kot pravi pripovedka, iz spanja pri junakih na Sardiniji; kajti povezali so zgodnejši *zdaj* s poznejšim in ju spojili v enega, saj so zaradi nedojemanja preskočili tisto, kar je bilo vmes. [...] Če se nam torej dogaja, da se ne zavedamo, da čas biva [teče], kadar ne razločimo nobene spremembe, marveč [tedaj] duša

očitno ostaja v enem in nedeljivem, ko pa to zaznamo in opredelimo, pravimo, da je čas minil – potem časa očitno ni brez gibanja oziroma spremembe. Potemtakem je jasno, da čas ni niti gibanje, niti ga ni brez gibanja;« [Aristotel (2), 218b21–219a1].

Janez. Kaj je bilo s tistimi junaki na Sardiniji?

Bruno. Gre za pripovedko, da so ljudje romali k svetemu kraju na Sardiniji, kjer so na grobovih padlih junakov zaspali v upanju, da se jim bodo z njihovo pomočjo uresničile sanje. Ko so se romarji prebudili, niso vedeli, koliko časa je poteklo, medtem ko so spali: ena sama noč, več dni in noči...? Zanje med spanjem ni bilo časa – kakor ga pravzaprav tudi za nas ni, ko spimo, vse dokler zjutraj ne pogledamo na uro... in takrat bi bili gotovo zelo presenečeni, če bi nam kdo rekel, da smo prespali več dni in noči. Običajno sicer vemo, kdaj in kje smo zaspali, se pa vsakomur včasih zgodi, da zatava v času in prostoru. V mladosti sem večkrat preživel počitnice pri stricu v Parizu; stric je oboževal Prousta in prebiral mi je odlomke iz *Iskanja izgubljenega časa*. Spominjam se, da v prvi knjigi z naslovom *V Swannovem svetu* pisatelj pravi:

»Okrog človeka, ki spi, so razvrščeni v pravilnem zaporedju ure, leta in svetovi. Ko se zbudi, jih nagonsko povpraša za svèt, in v hipu se mu razodene, na kateri točki zemeljske oble prebiva in koliko časa je preteklo do prebujenja; vrste krajev in ur pa se lahko zamešajo in raztrgajo...« [Proust (1), 107]

Janez. Torej dobro poznate Prousta, mojster?

Bruno. Sploh ne – in tudi dvomim, da bom kdaj našel dovolj časa, da bi prebral vseh sedem knjig *Iskanja izgubljenega časa*.

Janez. Ampak tudi za Aristotela je treba imeti veliko časa!

Bruno se nasmehne. Res je, toda doslej se še ni noben moj pretekli jaz – če rečem po Parfitovo – odločil, da bi prebral

Prousta od začetka do konca. Sicer pa tudi Aristotela še nisem prebral v celoti... No, če se zdaj vrnem k njegovi teoriji časa: odlomek o sardinijskih spalcih je zanimiv predvsem zato, ker stari Mojster v njem povezuje čas in dušo, česar v razpravi *O fiziki* ne bi pričakovali, prej v razpravi *O duši*; Aristotelovo pojmovanje časa je vsekakor precej zapleteno, daleč od preprostega naturalizma, ki so mu ga pozneje očitali nekateri platoniki.

Janez. Vidim, da res ni enostavno. Če prav razumem, je gibanje oziroma spreminjanje za Aristotela nujni, ne pa že tudi zadostni pogoj za obstoj časa: nujni zato, ker časa brez sprememb ni, toda spremembe same ne zadostujejo, če se jih duša ne zaveda, saj so šele *spremembe v duši* zadostni pogoj za obstoj časa. Potemtakem časa ne bi bilo, če ne bi bilo duše, ki ji čas teče? Torej lahko sklepamo, da čas obstaja samo v duši?

Bruno. Aristotel bi rekel, da sklepaš prehitro, po drugi strani pa bi platoniki nemudoma pritrdili tvoji misli, da čas resnično obstaja zgolj v duši, če s tem ni mišljena samo človeška, temveč tudi vesoljna duša; božanski Platon je namreč v svojem kozmološkem dialogu *Timaju* učil, da je čas »gibljiva podoba večnosti« in ga je demiurg ustvaril obenem z vesoljem, posnetkom večnih idej oziroma »bogov«. O stvarjenju časa je Platon zapisal:

»Ko je oče in stvarnik (demiurg) ugledal vesolje, ki ga je bil ustvaril kot podobo večnih bogov, gibljivo in živo, se je radostil in se v radosti odločil, da posnetek še bolj približa izvorniku; in ker je bil ta [izvirnik] večno živ, si je prizadeval, kolikor je mogel, da bi tudi vesolje naredil trajno. Seveda pa je narava idealnega bitja večna, medtem ko vesolju ni bilo mogoče dati popolne večnosti. Zato je stvarnik sklenil, naj bo vesolje gibljiva podoba večnosti, in ko je postavljaj red na nebu, je ustvaril to podobo kot vekovito, vendar gibljivo se v skladu s številom, medtem ko večnost sama počiva v enosti – in to podobo imenujemo čas.« [Platon, *Timaj*, 37cd]

Platonov najznamenitejši filozofski naslednik Plotin je pol tisočletja pozneje dopolnil nauk svojega učitelja z mislijo, da je čas posnetek večnosti *v duši* – tako vesoljni kot posamezni – v njenem stvariteljskem nemiru, drznosti in želji po utelešenju.

Janez. Pa so se aristoteliki s tem strinjali?

Bruno. Seveda ne. Aristoteliki so učili, da je – ravno nasprotno – čas neustvarjen in večen, da vesolje nima začetka v času, medtem ko je prostor končen, omejen z vesoljem. Poleg tega so spraševali platonike: kako naj merimo čas kot »posnetek večnosti«? Naj ga merimo v duši? Toda ali je sploh možno meriti nekaj notranjega, duševnega? Ker pa je po drugi strani očitno, da čas vendarle lahko merimo, so aristoteliki iz tega sklepali, da čas obstaja tudi »zunaj«, da ni povsem odvisen od duše.

Janez. Toda zakaj ne bi merili nečesa duševnega? Sodobna psihologija pozna panogo, ki se ji reče psihometrija...

Bruno. Da, ampak tudi psihometrija meri samo zunanje rezultate nekih duševnih dejavnosti, podobno kot midva štejemo korake pri merjenju časa in prostora... In za Aristotelov pojem časa je odločilno *zunanje*, fizično gibanje, četudi stari Mojster večkrat postavi vprašanje o odnosu med časom in *notranjim*, duševnim »gibanjem« oziroma spreminjanjem. O odnosu med gibanjem in časom nadalje pravi:

»Gibanje in čas torej opažamo skupaj: saj tudi tedaj, kadar je tema in ničesar ne zaznavamo s telesnimi čutili, medtem pa v duši vendar poteka neko gibanje, nedvomno vemo, da je potekel tudi neki čas. In tudi kadar se zdi, da je ravno potekel neki čas, se obenem takoj zazdi, da je potekalo neko gibanje. Torej je čas bodisi gibanje bodisi nekaj, kar gibanju pripada. Ker pa ni gibanje, mora biti to drugo.« [Aristotel (2), 219a4–9]

V naslednjem poglavju Aristotel pojasnjuje odnos med časom in gibanjem:

ARISTOTELOVA DEFINICIJA ČASA

»Toda ne merimo zgolj gibanja s časom, temveč tudi čas z gibanjem, ker se opredeljujeta drug z drugim: čas namreč opredeljuje gibanje, ker je njegovo število, gibanje pa čas. [...] saj s časom merimo gibanje, z gibanjem pa čas.« [prav tam, 220b14–24]

Čas torej ni isti z gibanjem v kvalitativnem pomenu, ampak sta si enaka kvantitativno, saj imata isto *mero*.

»...čas je mera gibanja in gibajočega se, meri pa s tem, da določi neko gibanje, ki bo izmerilo celotno gibanje (prav kakor vatel dolžino s tem, da določi velikost, ki bo izmerila celoto)...« [prav tam, 221a1–3]

Janez. Torej je bistvo Aristotelove definicije časa v tem, da je čas mera gibanja?

Bruno. Da, slavna Aristotelova *definicija časa*, ki pravzaprav velja še dandanes – vsaj v okviru analitične filozofije – se glasi:

»Kadar zaznamo *prej* in *pozneje*, pravimo, da je [potekel] čas. Kajti čas je prav to – število gibanja glede na *prej* in *pozneje*.« [219a34–219b2]

Aristotel na tem mestu spet poudarja:

»Čas torej ni gibanje, temveč gibanje, kolikor ima število.« [prav tam, 219b2–4]

Ta poudarek je pomemben, da ne bi kdo mislil, da je čas zgolj gibanje – za Aristotela namreč čas sam *je*, čas *obstaja* v realnosti, meri pa ga število gibanja; po drugi strani čas ni zgolj število, kajti –

»...čas je tisto šteto, ne pa to, s čimer štejemo.« [prav tam, 219b7]

Poleg tega je treba dodati Aristotelovi definiciji časa kot števila gibanja glede na *prej* in *pozneje* še tisto, kar sem ti rekel že prej – namreč da Aristotel pojmuje gibanje v širšem pomenu kakor mi, ljudje moderne dobe. Zato pravi:

»Lahko bi kdo vprašal, število katerega gibanja je čas. Ali kateregakoli gibanja? Saj [stvari] v času nastajajo in minevajo ter rastejo in se spreminjajo in premikajo. Glede na to, kolikor je [čas] gibanje, je čas število vsakega gibanja.« [prav tam, 223a29–32]

Janez. Nekatere stvari se v krajšem času ne spreminjajo niti ne gibljejo. Kaj pa, če stvari mirujejo – ali tedaj zanje ne teče čas?

Sprehajalca se ustavita na križišču, ob mejniku z vklesanimi napisi smeri. Mojster se opira na palico in premišlja. Učenec pogleda na uro: sekundni kazalec vidno teče, zdaj je 17^h 36' 51".

Bruno. Dobro vprašanje, toda Aristotel nanj ni pozabil, o njem razpravlja v okviru nekega drugega, širšega vprašanja: kaj pomeni »biti v času«? Upošteva dve možnosti: prvič, da »biti v času« pomeni »biti tedaj, kadar je čas« [221a9]; drugič – ker je čas opredeljen kot »število gibanja« – lahko rečemo, da so stvari v času analogno, »kakor za nekatere stvari pravimo, da so »v številu«« [221a10]. Aristotel se odloči za drugo možnost, kajti iz prve bi kdo nemara sklepal, da nečesa, česar ni v času, sploh ni – da ni bivajoče – kar pa ne bi bilo v skladu s celotno zasnovo Aristotelove (meta)fizike, v kateri ravno najvišje bivajoče, »negibni gibalec«, ki biva *par excellence*, ni v času, saj ni v gibanju. To, drugo razumevanje izraza »biti v času« Aristotelu omogoča sklep, da *nekateri* »stvari« so v času, druge pa ne – analogno, kakor so nekatere stvari »v številu«, tiste pač, ki so števne; obenem pa takšen sklep ne izključuje možnosti, da so v času tudi tiste stvari, ki mirujejo.

Janez. Toda ali ni v tem protislovje: če so lahko v času tudi tiste stvari, ki mirujejo, zakaj potem ne bi mogel biti v času tudi »negibni gibalec«?

Bruno. V tem ni protislovja. »Negibni gibalec« bi bil sicer s stališča logike lahko v času, vendar je to le načelna možnost, ki za Aristotela ni udejanjena zaradi (meta)fizičnih razlogov; zanj je tu, v kontekstu fizikalne analize časa, pomembno dvojje: prvič, da upošteva tisto bivajoče, ki *miruje*, kot bivajoče *v času*; in drugič, da z opredelitvijo odnosa med časom in bivanjem *ne izključi* možnosti nekega *nečasovnega* bivajočega. Glede prvega pravi:

»Ker je čas merilo gibanja, bo tudi merilo mirovanja, saj je vsako mirovanje v času. Kajti gotovo ne drži, da se ravno tako, kakor se bivajoče v gibanju nujno nahaja v stanju gibanja, giblje tudi bivajoče v času: saj čas ni gibanje, temveč število gibanja, v številu gibanja pa more biti tudi to, kar miruje. Vendar ne miruje vse negibljivo, marveč le tisto, ki mu je bilo gibanje odvzeto, čeprav se po naravi more gibati...« [prav tam, 221b7–14] In nato še enkrat poudari: »Čas bo meril tako gibajočo se kakor tudi mirujočo stvar... meril bo njuno gibanje ali mirovanje, kolikšno je.« [221b17–18]

Glede možnosti, da nekaj »ni v času«, pa Aristotel zapiše:

»...sam po sebi je čas bolj vzrok propadanja, saj je število gibanja, gibanje pa žene bivajoče naprej, ven iz sebe <*ezi-tesin*> – potemtakem je očitno, da večno bivajoče, kolikor je večno bivajoče, ni v času, saj ni zaobseženo od časa, pa tudi njegovo bivanje ni merjeno s časom: argument za to je, da od časa tudi ničesar ne utrpeva, saj ne biva v času.« [221b2–7]

Ko prečkata križišče, naša popotnika v času & prostoru zapustita asfaltno cesto in nadaljujeta pot proti Tomaju po lepem gozdnem kolovozu.

Janez. Mojster, kaj pa v Aristotelovi definiciji časa kot števila gibanja počneta določili *prej* in *pozneje*? Mar ni jasno, da gibanja ne moremo šteti drugače kot z ozirom na *prej* in *pozneje*? Zdi se mi, da je ta dodatek v definiciji odveč.

Bruno. Morda je res odveč, vendar bi Aristotel na tvojo pripombo verjetno odvrnil, da je v analizi treba razlikovati gibanje v prostoru, na primer *sèm* ter *tja* ali *gor* in *dol*, od gibanja v času med *prej* in *pozneje*.

Janez. Ampak ali nisva rekla, da gre pri gibanju vselej za gibanje v prostoru *in* času, saj na primer s koraki meriva oboje?

Bruno. Drži, če gre za pravo prostorsko gibanje; toda ne smeš pozabiti, da je Aristotel pojmoval gibanje v širšem pomenu; zanj je tudi spreminjanje zavesti vrsta gibanja. Mimogrede, poznaš tisti zenovski koan o zastavi?

Janez. Zdi se mi, da sem naletel nanj v *Očesu duha*, toda zdaj se ne spominjam, kako gre.

Bruno. Dva meniha gledata zastavo, ki plapola v vetru, in se prerekata, ali se giblje zastava ali veter. Toliko časa se ne moreta sporazumeti, da pride mimo zenovski mojster, ki ju pouči: ne giblje se ne zastava ne veter – giblje se *zavest*!

Janez. Seveda, zdaj sem se spomnil! Lepa zgodbica... Torej je Aristotel zaradi neprostorskega gibanja zavesti dodal v definicijo časa odnos med *prej* in *pozneje*?

Bruno. Verjetno se mu je zdelo potrebno to poudariti. V zvezi s tem je zanimivo, da po nekaterih sodobnih teorijah časa, ki se paradokсно imenujejo »brezčasne teorije časa«, odnosi med dogodki z ozirom na *prej* in *pozneje* zadostujejo za opredelitev časa *brez* sklicevanja na zavest, ravno nasprotno kot v zenovski zgodbici – toda o tem rajši kdaj drugič.

Janez. Mojster, samo to mi povejte, kako je sploh mogoča »brezčasna teorija časa« – ali ni to protislovje v samem pojmu?

Bruno. Formalnega protislovja tu sicer ni, ker »brezčasnost« ni atribut časa, ampak teorije časa – vprašanje pa je, ali »brezčasne teorije časa« sploh še govorijo o času – ali samo o nekih abstraktnih relacijah, ki jih interpretirajo kot časovne.

ZDAJ, PREJ IN POZNEJE

Janez. Tega ne razumem.

Bruno. Glej – čas običajno delimo na preteklost in prihodnost, sedanost pa je, strogo vzeto, zgolj tisti točkasti *zdaj*, ki »teče« po časovni premici od preteklosti k prihodnosti ali, bolj nazorno povedano, prihaja iz prihodnosti in se mimo nas oddaljuje v preteklost. Toda to je »zunani« pogled na *zdaj*, vendar – če dobro premisliš – *zdaja* tam »zunaj«, v fizični naravi sploh ni, ampak je, kolikor pač je, samo v zavesti; da bi sploh bil kak *zdaj*, se mora namreč nekdo zavedati, da je njegova ali njena sedanost prav *zdaj*. Torej sta *zdaj* in zavest tesno povezana: *zdaj* v zavesti nenehno razmejuje preteklost in prihodnost; in če rečemo, da *zdaj* »teče« po času od preteklosti k prihodnosti, ob tem mislimo, da je *zdaj* v zavesti vselej isti, namreč sedanji. Že Aristotel ugotavlja in se obenem sprašuje:

»...ni lahko uzreti *zdaja*, ki očitno razmejuje preteklost in prihodnost – ali vedno ostaja eden in isti ali je vselej drug in različen?« [prav tam, 218a9–10]. Na to odgovarja: »*Zdaj* je v enem pomenu isti, v drugem pa ni isti. Kolikor je zaporedje, je različen [...], toda njegova podlaga <*hypo-keimenon*> je identiteta.« [219b13–15]

Ob teh besedah starega Mojstra se lahko vprašamo: kaj pa je »podlaga« vedno istega in vendar vselej različnega *zdaja*? Prej ali slej pridemo do odgovora: to je zavest! To je *cogito* – misel, ki z zavedanjem lastne sedanosti omogoča, da *zdaj* je. Po drugi strani pa časovni odnos med *prej* in *pozneje* ne potrebuje »podlage« zavesti, kajti neki dogodek je v času *prej* ali *pozneje* v odnosu do nekega drugega dogodka ne glede na to, kdaj zavest pomisli – če sploh pomisli – na njuno sledenje, izraženo z odnosom *prej-pozneje*; drugače rečeno, ta odnos je »brezčasen«. Na primer, zmeraj je in bo veljalo, da je Kristusovo rojstvo dogodek, ki v času nastopi – če nastopi – *pred* njegovo smrtjo, in obratno; trditev »Kristusova smrt je (bila) v času *pozneje* od Kristusovega rojstva«, ta trditev je *vedno*, »brezčasno« resnična, čeprav nedvomno vsebuje

časovni odnos med dogodkoma. No, in nekateri sodobni teoretiki časa, na primer Hugh Mellor in Nathan Oaklander, menijo, da je treba »resnični« čas – tisti, ki ni odvisen od naše zavesti – pojmovati kot množico vseh časovnih relacij med dogodki, urejenimi z ozirom na *prej* in *pozneje*, torej »brezčasno« – in to teorijo imenujejo »brezčasna filozofija časa«. Drugi filozofi jim seveda nasprotujejo, vsak pač verjame v svoj prav... No, ti je zdaj bolj razumljivo, zakaj je Aristotel v svojo definicijo časa vključil odnos med *prej* in *pozneje*?

Janez. Nekaj se mi svita, še vedno pa mi ni povsem jasno...

Gozdna pot zdaj prečka poseko, po kateri teče velik daljnovod. Sopotnika obstaneta tik pod stebrom – velikanom, ki v svojih železnih šapah drži šope težkih žic. Poseka je prekrita z ožganim vejevjem, verjetno tu gnije že od lanske jeseni. Na daljnem nebu odmeva grmenje letala. Po žicah se pretakajo nevidne energije moderne dobe.

Bruno. Vzemiva za primer tale daljnovod: ponazarja naj tisto razsežnost, po kateri – kot pravimo – teče čas. Pa recimo, da so ravno zdaj spet priklopili tok, ki so ga bili izklopili zaradi popravila; tok teče zelo hitro, skoraj nepojmljivo hitro za človeško pojmovanje gibanja, vendar ima, kot vemo, končno hitrost, enako kot svetloba. In zdaj si zamisli, da je daljnovod zelo zelo dolg, da sega do Lune, Sonca, ali celo do zvezd... Valovno čelo, ki teče po njem po ponovnem priklopu toka, naj ti ponazarja tek *zdaja* v času. Ob vsakem posameznem trenutku je *zdaj* na nekem natanko določenem mestu v daljnovodu, bodisi še ni prišel do tega stebra, pod katerim stojiva, bodisi je šel že mimo, tja proti zvezdam... *Kje je zdaj*, je seveda odvisno od najine zavesti, od tega, *kdaj* nanj pomisliva – medtem ko ni prav nič odvisno od najine zavesti, da bo šlo valovno čelo toka *prej* mimo stebra, ki je bližje elektrarni, in *pozneje* mimo tistega, ki je od nje bolj oddaljen. Podobno je s časom... in zato je odnos

ZDAJ, PREJ IN POZNEJE

prej-pozneje »brezčasen«, medtem ko je *zdaj* odvisen od časa zavesti.

Janez. Lepo ste mi razložili... toda vprašal bi vas še nekaj: električni tok, kot se spominjam iz gimnazijske fizike, vedno teče v krogu – ali ne bi mogel tudi čas teči v krogu?

Bruno se zasmije. Česa se ne spomniš! Res – s tem velikim vprašanjem, ali je čas »linearen« ali »krožen«, so se ukvarjali mnogi sijajni duhovi. O topologiji časa bi bilo treba razpravljati posebej, zdaj ti povem le, da so nekateri antični filozofi, recimo Heraklit, Alkmaion in stoiki, deloma tudi Platon, res pojmovali čas kot metafizično *krožen*, četudi krogi ali cikli časa segajo tako daleč, da jih človeško oko ne more premeriti, razum pa komaj – medtem ko krščanski in novoveški filozofi večinoma pojmujejo čas kot *linearen*, kot »ravno pot«, kakor se je že davno izrazil Avrelij Avguštin. Treba pa je razlikovati med metafizično *idejo* krožnega časa in *merjenjem* časa s pravilnim, enakomernim krožnim gibanjem, recimo vrtenjem Sonca in Lune okrog Zemlje, kakor so merili čas stari, ali s kazalci ur, ki se vrtijo v krogu, kakor smo navajeni čas meriti mi. Ko Aristotel govori o krožnem gibanju časa, ima v mislih zlasti ta, drugi pomen:

»...kakor se lahko eno in isto gibanje ponavlja znova in znova, tako tudi čas, na primer poletje, pomlad ali jesen.« [prav tam, 22ob13–14]

Kar pa še ne pomeni, da je čas sam krožen, čeprav se nekaterim zdi –

»...da je tudi čas sam nekakšen krog: to se kaže zato, ker je [čas] mera takšnega [krožnega] gibanja in se sam meri s takšnim gibanjem.« [223b29]

Aristotelova pripomba se nanaša predvsem na platonike, ki so imeli pri svojem pojmovanju časa kot »gibljive podobe večnosti« v mislih krožno gibanje nebeščanov: Merkurja, Venere, Marsa, Jupitra, Saturna, daljnih zvezd...

predvsem pa seveda Sonca in Lune – obenem pa so se, sledeč pitagorejcem, zavzemali tudi za metafizično krožnost časa. V splošnem pa je bil krog, zarisan z vrtenjem neba, za Grke, tudi za Aristotela, najbolj jasna podoba popolnosti.

Pot se rahlo vzpenja skozi alejo grmovja in dreves. Sonce se je skrilo za oblake, iz gozda dehti skrivnosten mrak. Filozofa nekaj časa hodita molče, od daleč se sliši brnenje traktorja in pasji lajež, od blizu ptičje petje. Po nekaj sto korakih se ustavita na široki jasi, kjer se razpre pogled na tomajski grič Tabor, na katerem stoji velika zgradba nekdanjega samostana, od daleč podobna graščini, za njo pa štrli v nevihtno nebo cerkveni zvonik z dvema polkrožnima linama, v katerih se zdaj že razločijo zvonovi. Mladi lunin krajec visi sredi vse manjše vzhodne jasnine. Na zahodu se zabliska.

Janez šteje v mislih. Ena, dva, tri... Šele pri dvanajst zagradi.

Bruno. Blisk v filozofiji časa pogosto ponazarja trenutek *zdaja*.

Janez. Toda bliskov *zdaj* ni odvisen od zavesti?

Bruno. Čas samega bliska seveda ne, pač pa trenutek naše zaznave bliska, ki ga zavest določi kot *zdaj*, ravnokar, malo prej...

Janez. Mojster, če sem vas prav razumel, sodobni teoretiki »brezčasnega časa« trdijo, da *zdaj* ni nujen za obstoj časa. Toda še vedno ne vem, ali je že Aristotel mislil, da bi čas obstajal tudi brez *zdaja*? V svoji definiciji časa ne omenja *zdaja*. Ali je torej sam Aristotel začetnik »brezčasne teorije časa«?

Bruno. Ne, to pa ne. Aristotel je predhodnik različnih in – kot se je pozneje izkazalo – tudi medsebojno nasprotujočih si teorij časa. Zagovorniki sodobne »brezčasne teorije časa« se sicer sklicujejo na Aristotelovo definicijo časa, v kateri nastopa odnos med *prej* in *pozneje* kot temeljni časovni odnos, toda Aristotel je na nekem drugem mestu zapisal:

ZDAJ, PREJ IN POZNEJE

»...*prej* in *pozneje* pravimo glede na oddaljenost od *zdaja*; in *zdaj* je meja med preteklim in prihodnjim.« [prav tam, 223a5-6]

Janez. Ampak v tem, da pravimo *prej* in *pozneje* glede na oddaljenost od *zdaja*, se je Aristotel očitno motil: saj se vsak človek – kot sva se *prej* strinjala – vedno *prej* rodi kot umre, in sicer ne glede na oddaljenost od določenega *zdaja*, ob katerem človek misli na zaporedje svojega rojstva in smrti.

Bruno. Res je, tu je Aristotel sklepal malce prehitro, četudi je imel v navedenem stavku verjetno v mislih *poseben* pomen časovnih določil *prej* in *pozneje*, namreč tistega, ki si ga tudi ti pravkar uporabil, ko si rekel, da sva se *prej* strinjala o brezčasnem zaporedju rojstva in smrti – mislil si: *prej* z ozirom na *zdaj*. V tem primeru gre za odnos med *prej* in *zdaj* (ali analogno za odnos med *zdaj* in *pozneje*), ne za odnos med *prej* in *pozneje*, ki pa je »brezčasen«, neodvisen od *zdaja*.

Janez. *Zdaj* je gotovo neka posebna točka v času. Ali torej po Aristotelu čas sploh obstaja brez *zdaja*?

Bruno. Zdi se, da ne, saj Aristotel pravi:

»Jasno je tudi: če ne bi bilo časa, ne bi bilo *zdaja*, in obratno.« [prav tam, 220a1]

Janez. ...in ker je *zdaj* meja med preteklostjo in prihodnostjo, brez *zdaja* ne bi bilo niti preteklosti niti prihodnosti, torej tudi časa ne, saj sta po Aristotelu preteklost in prihodnost edina resnična »dela časa« – čeprav je preteklost resničnejša od prihodnosti, saj je bil Aristotel nasprotnik determinizma, ne?

Bruno. Aristotel bi ti zaploskal in te povabil še na kak sprehod... *Prej* si rekel, da je *zdaj* posebna *točka* v času. Pri starem Mojstru se korespondenca *zdaja* v času in točke v prostoru ponuja tako rekoč »po naravi stvari«:

»Čas je z *zdajem* obenem zvezen in razdeljen. [...] tudi tukaj obstaja vzporednost s točko; kajti tudi točka obe-

nem povezuje in razmejuje dolžino – je začetek ene in konec druge.« [prav tam, 220a5 in 220a10–11]

Bodi pozoren na poudarek: četudi je čas z *zdajem* razdeljen, ostaja zvezen, kajti – kot sva že rekla – Aristotel méni, da *zdaj* ni del časa, ki bi čas pretrgal na dvoje, čeprav ga deli na preteklost in prihodnost v odnosu do sedanje zavesti; analogno tudi točka ni del dolžine, niti površine, niti prostora – in zato enako kot čas tudi prostor ni pretrgan, temveč je zvezen, kontinuiran. Dandanes bi dodali: razen izjemoma, v črnih luknjah, ki so vrzeli v prostoru-času.

Janez. Mojster, ali se vam ne zdi, da je prostor vendarle bolj zvezen kot čas?

Bruno. Kako to misliš?

Janez. Če je čas bolj odvisen od zavesti kot prostor, potem je to razumljivo, saj zavest ni zvezna v času, pretrga se vsako noč v spanju. Poleg tega obstajajo takšna zavestna stanja, ki so iztrgana iz kontinuuma vsakdanje zavesti, na primer doživetja *déjà vu*, pa trenutki ekstaze, o katerih pričujejo mistiki... pa tista *pétite mort*, ki jo doživljamo v ljubezni...

Bruno se ustavi in gleda Janeza. Včasih me presenečaš: po spoznanju si starejši kot po svojih letih!

Janez kakor da presliši mojstrovo pohvalo. ...in ta presežna zavestna stanja se zgodijo v času, toda ne dogajajo se v njegovem kontinuumu, ampak nastopijo v vrzelih časa, ko zavest nenadoma pozabi, da živi prav *zdaj*, v sedanjosti...

Bruno. ...ali pa se svojega *zdaja* šele v teh presežnih trenutkih zares zave...

Janez. ...medtem ko v prostoru, kot se zdi, ni takšnih presežnih točk: prostor našega sveta je zvezen, v njem ni nikjer takšnih vrzeli, kot so v času. Govorimo sicer o drugih prostorih, recimo o prostoru umetnosti, o topografiji misli, o nebeškem kraljestvu... vendar so drugi prostori povsem *drugje*, izven našega realnega prostora, ki z njimi ni pretrgan, kakor je s presežnimi trenutki pretrgan čas.

Bruno. Kaj pa v snu – mar sanjski prostor ne pretrga prostora budnosti?

Janez. V nekem smislu že, vendar ne v *istem* smislu kot sanjski čas pretrga čas budnosti; speče telo sicer ostaja v istem prostoru, toda duša, ki sanja, odpotuje drugam... drugače, kot če v mislih potujemo v preteklost ali prihodnost ali če se v duši dotaknemo brezčasnosti.

Bruno. Dobro si povedal, o tem bi bilo treba natančneje razmisliti. Morda je to nov argument za trditev, da čas in prostor nista simetrična dvojčka? Kvalitativna zveznost prostora in možna nezveznost časa nas opozarjata na njuno različnost, četudi običajno nastopata v paru. Seveda pa je glavna razlika med njima v tem, da je čas usmerjen, prostor pa v najširšem okviru ni usmerjen...

Sopotnika v času & prostoru sta medtem spet stopila v gozd, na desni strani poti se pobočje spušča v dolinico, od koder se sliši brnenje traktorja, na levi med grmovjem ležijo zarjaveli odpadki, ostanki avtomobilov in strojev, ki naznanjajo bližino človeškega naselja. Vse bolj mračna je pot skozi gozd, oblaki so odvezeli soncu sijaj – toda ko popotnika prehodita še kakih sto korakov, skozi vrzel med vejevjem nepričakovano zagledata s soncem obsijano pokrajino v daljavi, ki je oblaki še niso dosegli: daljni Štanjel sijje v večerni svetlobi kakor obljubljeno nebeško mesto.

Janez, v mislih. Tam sva z Drago že bila! Takrat, ko sva se ob robovih dolgih senc vzpenjala proti štanjelskim vratom, je ravno tako sijalo večerno sonce pod nevihtnimi oblaki. Zvonilo je k večernicam in zdelo se nama je, kakor da prihajava v neko neresnično, sanjsko mesto. Stopala sva po uličici med starimi hišami in prišla v Fabianijev vrt, kjer sva se poljubljala... bogve ali se Draga tega še spominja?

»Oh, kako minljiv je človek, da mora tudi tam, kjer se pravzaprav zaveda svojega bivanja, tam, kjer se njegova bližina edino resnično vtisne v spominu, v dušah njegovih dragih, da mora tudi tam tako kmalu ugasniti, se zničiti!«
[Goethe (I), 137]

In kako smo nesočasni v medsebojnem spominu! Česa se spominja Draga *zdaj*, ko se jaz spominjam tistega najinega večera v Štanjelu? Kakšno neverjetno naključje bi bilo, da bi se prav *zdaj* tudi ona spominjala tiste svetlobe, tistih dolgih senc, tistega poljuba! Kako redko so naše poti sočasne! Kako neizmerna so prostorja in časovja spomina! V njih bežni spomini kmalu ugasnejo...

Svetloba daljnega mesta ugaša.

Janez. Mojster, ali obstaja čas, ki bi bil za vsa bitja *isti*, sočasen?

Bruno. Sprašuješ, ali je tvoj čas *sočasen* mojemu, moj sočasen njenemu in tako dalje?

Janez. Nisem mislil ravno tako, saj je očitno, da vsak od nas večji del svojega časa preživi nesočasno v odnosu do drugih; sprašujem se, mar sploh obstaja kak skupen čas, v katerem smo vsi sočasni? Ali Aristotel piše kaj o tem?

Bruno. Naši osebni časi praviloma niso sočasni, in ko stopamo v medsebojne stike, se moramo potruditi, da jih uskladimo. Običajno pa smo prepričani, da smo vsi sočasni vsaj v skupnem *fizikalnem* času, ki ga merijo ure in za katerega je Aristotel v svoji *Fiziki* dejal, da »obstaja isti čas vsepovsod hkrati« [Aristotel (2), 220b5]. To se je ljudem zdelo samo-umevno vse do Einsteina, ki prišel do presenetljivega odkritja, da je tudi fizikalni čas za različne opazovalce v njihovih različnih »referenčnih okvirih« *nesočasen* (nesimultan); to se opazovalcem kaže bodisi kot nesočasnost *istih* dogodkov, recimo dveh dogodkov *A* in *B*, če ju opazujemo iz *različnih* okvirov, bodisi kot upočasnjen (raztegnjen ali »dilatiran«) tek časa, ki je odvisen od tega, *kje* oziroma *od kod* čas merimo – odvisen od medsebojnih hitrosti gibanj referenčnih okvirov in od razlik v jakosti njihovih gravitacijskih polj. Vendar pa je relativistična nesočasnost fizikalnega časa opazna samo pri zelo velikih hitrostih, primerljivih s hitrostjo svetlobe, ali v silno močnih gravitacijskih poljih: skratka, bistvenega pomena je za mejne svetove, za vesolje na eni in za svet kvantov na

drugi strani, praktično zanemarljiva pa je za merjenje časa v našem »srednjem svetu«, na Zemlji.

Janez. Mojster, kako sta povezana Einsteinovo in Aristotelovo pojmovanje časa?

Bruno. Einsteinovo pojmovanje časa se v osnovi ujema z Aristotelovo definicijo, da je čas »število gibanja« – s pripombo, da je Einstein še zaostрил takšno funkcionalistično oziroma, kot pravimo pogosteje, »relacijsko« pojmovanje časa: v relativnostni teoriji je fizikalni čas *samo* število gibanja in nič »več« – tj., nič »nasebnega«, »substancialnega«. Čas kot četrta razsežnost prostora-časa je opredeljen z metriko in je šele zdaj neodmisljiv od *gibanj* sistemov, v katerih ga merimo. V osnovi sodobnega pojmovanja fizikalnega časa pa je Aristotelov nauk, da je čas opredeljen z gibanjem in številom. Toda pogovor o tem bova nadaljevala drugič... zdaj morava pohiteti, da naju ne ujame dež!

* * *

V Tomaju, sredi majhnega trga, stoji vaška štirna. Na njenem kamnitem, osmerokotnem šapu je vklesan relief: pod križem, srcem in znanimi črkami IHS, preberemo letnico 1881. Zadaž na zidu se vzpenja vrtnica, ki poganja popke. Sopotnika se sklanjata čez zglajen kamen v globino vodnjaka: njuni silhueti se v nebesnem krogu zrcalita na temni gladini. Mojstrove besede odmevajo v podzemni votlini in se zbirajo v učenčevih mislih.

Bruno deklamira Aristotela:

»Vredno je razmisliti, kakšen je odnos časa do duše in zakaj mislimo, da je čas navzoč v vsem, tako na zemlji in morju kakor na nebu. [...] Ali bi čas bival, če ne bi bilo duše? [...] Če v naravi ne šteje nič drugega kakor duša oziroma um duše, potem ni mogoče, da bi čas bival, ko ne bi bilo duše.« [prav tam, 223a16...25]

Prve dežne kaplje vznemirijo temno vodo in množica majhnih krogov zabriše popolnost nebesnega kroga na gladini, tako da se človeški silhueti razpršita do nespoznavnosti.

Bruno. Greva, Janez: bova v gostilni spila malce terana...

V gostilni praznujejo ohcet, svatje popivajo ob šanku, po zakajenih izbah se razlega harmonika. Ženin in nevesta veselo plešeta in s petami udarjata ritem. Danes je jurjevo! Prišel je, prišel, zeleni Jurij! ... Naša sopotnika pa sta že malce utrujena od dolgega sprehoda skozi prostor & čas, zato si poiščeta prosto mizo v zadnji sobi, kjer sedi še nekaj drugih mirnejših gostov. Starinska ura na steni zaostaja, kaže šele pol šestih. Natarakar skače sem in tja, mimogrede pokima Brunu, očitno ga pozna. Mojster nasloni ob steno svojo sprehajalno palico s ptičastim ročajem...

Bruno. Ne smem je pozabiti, dal mi jo je prijazen sosed že pred leti, zdaj ga ni več med živimi.

...in potem na Janezovo začudenje potegne iz enega svojih neizčrpnih žepov prenosni telefon.

Bruno. Poklical bom Marijo, če lahko pride z avtom po naju. Upam, da je doma.

Toda zveza je slaba, zato Bruno stopi s telefončkom do okna. Ko se vrne k mizi, zadovoljno prikima. Natarakar jima prinese pol litra terana in krožnik pršuta. Zunaj močno dežuje in grmi.

Janez. Zanimivo bi bilo narisati na zemljevidu najino današnjo svetovnico, čeprav le v dveh razsežnostih namesto v štirih.

Bruno se smehlja. Dobro si si zapomnil... Ja, današnji del lisičkine svetovnice je isti kot najin, natančneje moj. Potipa po žepu. Še je tu.

OB TERANU IN PRŠUTU

Janez. Na današnjem sprehodu sva govorila več o času kot o prostoru.

Bruno. Res je, sva pa hodila po prostorih, ki so zate novi – verjetno tudi v tej oštariji še nisi bil, ali pač?

Janez. Ne še, čeprav sem prej, ko sva vstopila, pomislil, da nisem prvič tu... verjetno se mi je to samo zazdelo. Z Drago sva hodila po mnogih krajih... tolikokrat se spomnim na hiše, vasi, mesta, kjer sva bila skupaj... Kako naj jih pozabim?

Bruno. Ni jih treba pozabiti... samo odrešiti se moraš žalosti, ki ti jo vzbujaajo, s tem da jih v spominu spremeniš, z njimi pa tudi sebe... in njo. Si že bil kdaj v Benetkah?

Janez. O, seveda! Tja sem jo peljal že prvo poletje.

Bruno. Prihodnjč pojdeš z mano in Marijo. Videl boš, da bo drugače – četudi isto v luči večne lepote: k njej usmeri svojega duha!

Janez se nasmehne. Poskusil bom.

Zdaj je ura natanko 18^h 23' 55" po srednjeevropskem času. Prijatelja pijeta teran, jesta pršut in čakata na Marijo. V večnem prostoru in času ni lukenj, vrzeli so samo v minljivi zavesti.